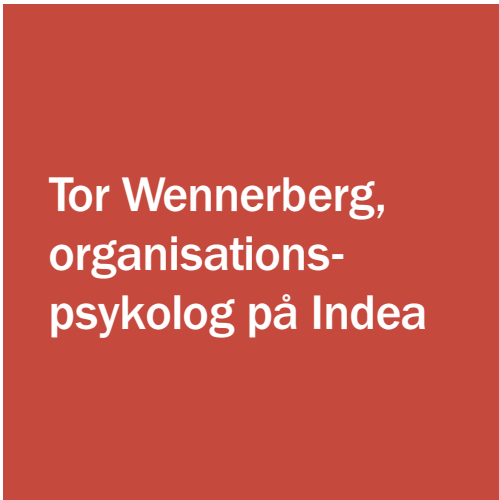

Flykten från friheten – Erich Fromms samhällskritik

Tor Wennerberg,
organisations-
psykolog på Indea

Flykten från friheten – Erich Fromms samhällskritik

Tor Wennerberg, leg psykolog

Vår civilisation befinner sig i ett djupnande kristillstånd, med ett klimat som blir allt mer instabilt och ett intensifierat kärnvapenhot, utöver andra kritecken som tilltagande ojämlikhet och förmögenhetskoncentration och allt starkare auktoritära strömningar runtom i världen. Samtidigt innebär de olika kriser – ekologiska, politiska och psykologiska – som nu växer i omfattning att vi mer än någonsin behöver tillgång till vår mänskliga förmåga att samarbeta om vår civilisation ska överleva. På samma gång lider vi brist på civilisationskritik, på den radikala och kreativa impulsen hos människan att försöka förbättra sin tillvaro, och tycks drunkna i ett accelererande, meningsfattigt informationsflöde och i en allmän upplevelse av att den skenande samhällsutvecklingen inte längre går att påverka. Vår mänskliga kreativitet inriktas på att för varje år producera och konsumera ännu mer än föregående år, för att hålla tillväxtmaskineriet i gång – och alldeles för lite på att gemensamt lösa våra verkliga problem.

I detta på alla sätt kritiska läge för mänskligheten kan det vara värt att på nytt lyfta fram en av det förra århundradets mest lästa psykologiska tänkare, Erich Fromm (1900-1980), som med utgångspunkt i socialpsykologin formulerade en radikal och frihetlig, humanistisk samhällskritik. Fromm analyserade övergången från medeltidens feudala, religiöst genomsyrade samhällsform till den kapitalistiska moderniteten, och den djupa inverkan denna övergång hade på människan – både på gott och ont. Vi

Bild från Wikimedia Commons

Erich Fromm 1974.

lever nu i de senmoderna efterdyningarna av denna omvälvande utveckling, och många av de iakttagelser Fromm gjorde framstår som mer aktuella än någonsin. Det är sent på jorden, och Fromms författarskap – orättvist bortglömt som det förefaller idag – kan hjälpa oss att få syn på väsentligheter i vår nuvarande situation.

Som praktiserande psykoanalytiker och medlem av den inflytelserika Frankfurtskolan verkade Fromm för en integrering av psykoanalys och marxism, och med sin första bok *Escape from Freedom*, utgiven 1941, etablerade han sig som en tongivande samhällskritisk röst i västvärlden. Med flytten till Förenta staterna 1934, som en i den judiska intellektuella diaspora som flydde undan den nytillträdda Hitlerregimens totalitära

omstöpning av det tyska samhället, hade Fromm bytt inte bara kulturmiljö utan också språk. *Escape from Freedom* skrev han direkt på sitt nya språk engelska, och han gjorde det med så utvecklad språkkänsla och ett sådant på varje sida urskiljbart känslomässigt engagemang i bokens tema att boken snabbt blev en bästsäljare. Också hans senare böcker nådde på sin tid oerhörda mängder läsare, och *Kärlekens konst*, hans mest spridda verk som utgavs 1956, har översatts till 32 språk och tryckts i otroliga 25 miljoner exemplar.

I några kortfattade självbiografiska anmärkningar i inledningen till boken *Beyond the Chains of Illusion* från 1962 beskriver Fromm två upplevelser i unga år som skulle få en djup och bestående inverkan på hans liv. En vän till familjen, en kvinna i tjugofemårsåldern, var den första konstnär den då tolvårige Fromm träffat. Hon hade tidigare varit förlovad, men brutit förlovningen utan att man visste varför, och hon var numera nästan alltid i sällskap med sin far som var änkling. En dag fick Fromm det skakande beskedet att fadern hade dött och att kvinnan omedelbart därefter tagit sitt liv. I sitt testamente uttryckte hon sin vilja att bli begravd tillsammans med honom.

Tio år senare, skriver Fromm, bidrog minnet av den unga kvinnans tragiska öde till det djupa intresse han utvecklade för Freuds teori om omedvetna drivkrafter i människans psykologi.

Som fjortonåring upplevde Fromm första världskrigets utbrott. Han blev då vittne till hur lärare och andra samhällsautoriteter, ja, hela det omgivande samhället, omedelbart och med stark entusiasm drogs med i krigshysterin. Det gällde inledningsvis också honom själv och hans skolkamrater. Krigspropagandan svaldes förbehållslöst, också av vuxna som nyss framstått som förnuftiga, självständigt tänkande medborgare. Skeendet gjorde ett outplånligt intryck på Fromm, som gradvis och under påverkan av krigets förödelse lärde sig att förhålla sig kritiskt ifrågasättande till den officiella propagandan:

Ju längre detta pågick, och ju mer jag utvecklades från barn till vuxen man, desto mer trängande blev frågan: ”Hur är det möjligt?” Hur är det möjligt att miljontals män stannar i skyttegravarna för att döda oskyldiga män från andra nationer och själva bli dödade, och på det sättet orsaka föräldrar, hustrur och vänner den djupaste tänkbara smärta? [...] Hur är det möjligt att båda sidor tror att de kämpar för fred och frihet?

Minnesplats och kyrkogård i Verdun, där drygt 700 000 franska och tyska soldater förlorade livet under ett av de värsta slagen under första världskriget.

Första världskriget bildade på så vis en självupplevd fond för hans senare livslånga strävan att förstå människans destruktiva kapacitet och tendens att underordna sig grupper och ledare. I sin gärning som socialpsykolog och psykoanalytiker skulle han också söka svar på hur dessa båda skeenden, krigets masshysteri och en ung kvinnas självmord, kunde ha förklaringsmässiga förbindelser med varandra.

*

Den fråga som upptog Fromm genom hela hans författarskap, ur olika synvinklar, var den mänskliga frihetens problem. Han påverkades djupt av det intellektuella mötet med Freud, när det gällde utforskandet av omedvetna drivkrafter bakom mänskligt handlande, men avvek kraftigt från Freuds driftteori och borgerliga livssyn. Från Marx hämtade han en syn på människan som i första hand skapande och social, snarare än styrd av fysiologiska drifter, och på det moderna kapitalistiska samhället som en samhällsordning som skapar alienation, som gör individen främmande för sig själv. Medan Freud och den klassiska psykoanalysen såg människan som primärt styrd av biologiska drifter, och i behov av andra människor först och främst för att kunna tillfredsställa sina driftsmässiga behov, menade Fromm att människan måste förstås som primärt social, med

Den fråga som upptog Fromm genom hela hans författarskap, ur olika synvinklar, var den mänskliga frihetens problem.

ett väsensbestämmande behov av att överbrygga sin fundamentala ensamhet genom meningsskapande band till världen och till andra människor. Den existentiella uppgiften, gemensam för alla människor, såg han också som problematisk, fylld av faror och fallgropar.

Fromm utgår, i alla sina teoretiska arbeten, från en specifik förståelse av människans mest grundläggande existentiella belägenhet. Vilken är denna ”människans situation”, hennes livsvillkor? Människans evolutionära utveckling mot självmedvetenhet, mot högre former av tänkande, har gjort henne till en i grunden kluven varelse. Hon är både en del av naturen och skild från den. Självmedvetandet gör henne medveten om sin litenhet, maktlöshet, ensamhet och isolering. Människan är djuret som kan säga ”jag”, konstaterar Fromm, hon är ”liv medvetet om sig självt”, och dessutom medvetet om att livet tar slut, om sin egen dödlighet. Detta självmedvetande förändrar i grunden hennes livsvillkor, hennes relation till världen. Hon måste, för att hantera sin existentiella ångest, sin ”särskildhetsångest”, kunna säga ”du” och ”vi”, hon måste skapa relationer till andra, ett meningsfullt sammanhang att ingå i. Beroende på de sociala och ekonomiska förutsättningar hon möter kommer dessa relationer att präglas antingen av frihet eller ofrihet.

Fromms viktigaste teoretiska bidrag till socialpsykologin är hans begrepp ”den sociala karaktären”. Med detta begrepp, som han började utarbeta i en artikel i *Zeitschrift für Sozialforschung* 1932 och sedan vidareutvecklade i *Escape from Freedom*, riktade han sökljuset mot det faktum att det finns just en social, samhällelig dimension i karaktärsutvecklingen, att det i ett givet samhälle eller en given samhällsklass finns gemensamma, dominerande personlighetsdrag, som blir utmärkande för den stora merparten av medborgarna. Den sociala karaktären representerar en anpassning av den mänskliga naturen till den rådande socioekonomiska ordningen, men den blir också i sig till en produktivkraft, som kanaliserar mänskliga energier på sätt som systemet behöver. Kort sagt: personlighetsutvecklingen är inte bara individuell, utan i hög grad ett samhälleligt och historiskt bestämt fenomen.

Med avstamp i detta begrepp föreslår Fromm också att vi ska fråga oss om vårt eget *samhälle* är

Människan föds inte bara biologiskt, som organism. Vi föds också psykologiskt, blir gradvis medvetna om oss själva som separata varelser, ensamma och utlämnade till oss själva.

friskt eller sjukt. Frågan blir då hur väl ett samhälle, en viss socioekonomisk ordning, möjliggör för människor att spontant och fritt utveckla sina inneboende anlag. Och, på omvänt sätt, i vilken mån en specifik samhällsordning snedvrider och hämmar människors livsutveckling, pressar in dem i en social karaktärsstruktur som står i strid med väsentliga drag i den mänskliga naturen.

Människan föds inte bara biologiskt, som organism, konstaterade Fromm. Vi föds också psykologiskt, blir gradvis medvetna om oss själva som separata varelser, ensamma och utlämnade till oss själva. Denna livslånga individuationsprocess, utvecklingen mot högre grader av självständighet och självmedvetande, är samtidigt dubbel för människan: friheten som följer med våra utvecklade förmågor väcker inte bara känslor av tillfredsställelse över att kunna bemästra tillvaron och stå på egna ben, utan också – ofrånkomligen – ångest inför vår särskildhet, vår fundamentala ensamhet.

Detta är människans existentiella dilemma, och på det måste hon söka ett svar. Svaret kan antingen ha sin grund i kärlek till livet, i en attityd av biofilii, eller – om möjligheterna till självständig utveckling hindras eller omöjliggörs – präglas av destruktivitet, i sin yttersta förlängning av nekrofilii, kärlek till döden.

Den kontinuerliga födelseprocessen präglas av frihetens dubbelhet. Varje steg mot ökad självständighet väcker frihetens ångest. Vi dras därför i motsatta riktningar samtidigt. Vi slits mellan vår inneboende strävan mot frihet och utveckling å ena sidan, och å andra sidan vår längtan tillbaka till de primära bandens trygghet och självklarhet, i förlängningen tillbaka till livmodern, den symbiotiska sammansmältning som var vårt ursprungliga tillstånd.

Fromm menade att frihetens problem är allmänmänskligt och existentiellt, en följd av vår evolutionära utveckling till självmedvetna varelser.

Den som förhåller sig masochistiskt, underdånigt och självutplånande, i relation till en viss person, grupp eller institution, relaterar i sin tur ofta sadistiskt och nedvärderande till andra personer eller grupper.

Men samtidigt betonade han att detta existentiella dilemma hade förstärkts och ställts på sin spets under den moderna epoken, som inleddes med kapitalismens genombrott från 1400-talet och framåt. Kapitalismen hade inneburit stora framsteg i fråga om individens frigörelse från förtryckande religiösa och politiska auktoriteter, men samtidigt skapat en ny utsatthet, en underordning under marknadskrafternas obönhörliga logik. Därmed förstärktes den moderna människans upplevelse av ensamhet, isolering och otrygghet, och i tider av kris och socialt sönderfall – som i efterdyningarna av första världskrigets oerhörda förödelse och kollektiva traumatisering, och mellankrigstidens efterföljande hyperinflation och ekonomiska depression – kunde reaktionen på denna utsatthet ta sig exceptionellt destruktiva uttryck. Den auktoritära lockelsen stod i proportion till upplevelsen av utsatthet och isolering.

I sin analys av fascismen, och den specifika flykt från friheten som följde med Hitlers maktövertagande i Tyskland 1933, utgick Fromm från och vidareutvecklade psykoanalysens beskrivning av den sadomasochistiska karaktären. Den sociala karaktären i 1930-talets Tyskland hade, menade Fromm, med hänvisning till sociologiska studier, starka drag av sadomasochistisk och auktoritär orientering; det gällde framför allt den lägre medelklassen, men också delar av arbetarklassen, liksom förstas den industriella elit som gav Hitler avgörande ekonomiskt och politiskt stöd. Den psykologiska beredskapen till flykt från friheten var en bidragande orsak till att Hitlers avskaffande av Weimarrepublikens demokrati inte väckte starkare motstånd än det gjorde.

Sadomasochismen kan ta sig sexuella uttryck men det är inte dess kärna, poängterade Fromm. Både sadismen och masochismen utgör svar på människans existentiella belägenhet, till synes diametralt motsatta men oupplösligt förbundna med varandra.

Den masochistiska karaktären söker undkomma frihetens ångest genom att hitta någon eller något, en person, institution eller symbolisk föreställning, att fullständigt underordna sig och uppgå i. Det egna jaget

nedvärderas, upplevs som värdelöst och tomt, men ges ett återspeglat värde, och upplevd trygghet, genom sin underordning i ett maktfullkomligt, auktoritärt system – i en relation med en sadist, eller genom anslutning till en totalitär ledare och rörelse. Masochismens psykologiska kärna är just underordningen, utplånningen av det egna självet och uppgåendet i något annat och större som idealiseras, och på vilket individen projicerar sina egna förnekade resurser och förmågor.

Belöningen, för den masochistiska karaktären, består i att befrias från ångesten över friheten och ansvaret för det egna livet.

Sadismen utgör det psykologiska komplementet till masochismen. Precis som masochismen innebär sadismen ett specifikt svar på det mänskliga existentiella dilemma. Dess kärna är inte tillfogandet av smärta utan utövandet av *fullständig kontroll* över en annan. Sadisten uppslukar den andres jag, reducerar det till ett objekt utan egen vilja och förmåga. Också den sadistiska orienteringen är därför en flykt från friheten, ett försök att undkomma den särskildhetsångest som självmedvetandet skapar.

På ett ytligt plan framstår sadismen och masochismen som varandras motsatser, belägna på stort avstånd från varandra, men motsättningen är skenbar. De utgör båda ett sökande efter symbios, efter psykologisk sammansmältning, som neurotisk lösning på frihetens och ensamhetens problem. Medan den masochistiska karaktären är den som framstår som beroende och underordnad, är den sadistiska individen i själva verket precis lika beroende av det relationella system, den symbiotiska sammansmältning, som de båda hållningarna tillsammans skapar. Det är symbiosen som är målet för båda parter, ett ”sekundärt band” som ersättning för det ”primära band” som gick förlorat i den psykologiska födelseprocess som utvecklingen mot självmedvetande innebar.

Båda de relationella hållningarna tenderar dessutom att återfinnas inom en och samma person, varför man inom psykoanalysen talar just om den *sadomasochistiska* karaktären. Den som förhåller sig masochistiskt, underdånigt och självutplånande, i relation till en viss person, grupp eller institution, relaterar i sin tur ofta sadistiskt och nedvärderande till andra personer eller grupper. Fromm tar som exempel Adolf Hitler, vars unikt sadistiska orientering på intet sätt hindrade honom från att samtidigt relatera på ett utpräglat masochistiskt sätt, men då i förhållande till sina föreställningar om ”ödet”, ”historien” och ”det tyska moderlandet”.

Den auktoritära karaktären, sammansatt av både sadistiska och masochistiska strävanden, förhåller sig till världen av mänskliga relationer i termer av makt, av över- och underordning, och uppfattar ytterst människan som ofrånkomligen styrd och kontrollerad av makter utanför henne själv. Det som ligger bortanför den auktoritära karaktärens föreställningsförmåga, framhöll Fromm, är den mänskliga solidariteten, relationer präglade av jämlikhet och ömsesidig hjälp.

*

Fascismens flykt från friheten var en form som alienationen i det krisdrabbade kapitalistiska samhället tog sig. Efter andra världskriget, i skuggan av det kalla krigets ständigt närvarande hot om kärnvapenutplåning, blev andra uttryck för alienation mer framträdande. I *The Sane Society* (1955) riktade Fromm blicken mot efterkrigstidens västerländska konsumtionssamhälle, och den annorlunda, betydligt mindre elakartade men på sitt sätt lika genomgripande, flykt från friheten han tyckte sig kunna iaktta där. Med utvecklingen av storskaliga byråkratiska organisationer i

Bakom den individualistiska fasaden präglades nutidsmänniskan av intensiva känslor av tomhet och meningslöshet, av en långt gången "automatkonformism", frammanad genom den mildare form av hjärntvätt som reklamen och den "allmänna opinionen" utövade i mediasamhället.

efterkrigstidens *managerial capitalism* följde en förändring av den sociala karaktären, i riktning mot den Fromm kallade "organisationsmänniskan".

I stället för underkastelse under yttre auktoriteter, som tvärtom fortsatte att försvagas och ifrågasättas, premierade den sociokulturella utvecklingen förmågan till friktionsfritt, smidigt teamarbete, i stora anonyma sammanhang där individens möjlighet att påverka sina livsomständigheter var starkt kringskuren. Behovet av självuttryckande och tillhörighet kanaliserades in i materiell konsumtion, och i kontrast till vad som varit fallet i 1800-talets entreprenörskapitalism blev omedelbar behovstillfredsställelse ett framträdande drag i konsumtionskapitalismens sociala karaktär. Underordningen och inpassningen i det storskaliga

ekonomiska maskineriet blev desto mer effektiv och genomgripande ju mer individen trodde sig vara fri och självständig, utan att märka sin anpassning till det ekonomiska systemets krav.

Bakom den individualistiska fasaden präglades nutidsmänniskan av intensiva känslor av tomhet och meningslöshet, av en långt gången "automatkonformism", frammanad genom den mildare form av hjärntvätt som reklamen och den "allmänna opinionen" utövade i mediasamhället. "Individen i det moderna samhället", skrev Fromm i *Kärlekens konst*, "har förlorat kontakten med sitt eget väsen, med sina medmänniskor och med naturen":

Hela världen är en ofantlig munsbit, ett jätteäpple, en supermagnumbutelj, ett enda stort modersbröst, och vi de evigt förväntansfulla och hoppfulla – och evigt besvikna – dibarnen. Hela vårt vardagsjag är dresserat till att byta bort och byta till, köpslå och konsumera; allting, både andliga och materiella ting, förvandlas automatiskt till bytes- och konsumtionsobjekt.

Mot flykten från friheten, både i dess auktoritära, sadomasochistiska gestalt och i form av konsumtionssamhällets tomhetsskapande konformism, ställer Fromm det han kallar "den produktiva orienteringen". De neurotiska svaren, baserade på över- och underordning och olika former av symbiotiskt relaterande i syfte att undkomma frihetens börda, innebär ingen tillfredsställelse, verklig lösning på det mänskliga existentiella dilemmat. De kan avlägsna det manifesta lidandet, men inte den underliggande konflikten. Anledningen till det, menar Fromm, är att de står i strid med grundläggande behov hos den mänskliga naturen. Den produktiva orienteringen, i den utsträckning vi lyckas uppnå den, innebär ett relaterande till världen som kännetecknas av kärlek till livet, samhörighet med andra på en grundval av integritet och självständighet, och skapande verksamhet.

Detta är den väg ut ur vår existentiella isolering som finns nedlagd i oss som en medfödd potential, och som tenderar att realiseras om förutsättningarna för den finns. Den produktiva orienteringen är ett uttryck för livets inneboende drift att växa och utvecklas, och det är först när möjligheten till utveckling hämmas eller omintetgörs som destruktiva strävanden får överhanden. Frihetens dilemma löses aldrig fullständigt, poängterade Fromm, men ju mer vi förmår relatera till världen utifrån den produktiva orienteringen, med

kärlek till livet, desto bättre kan vi hantera den ångest som hör till den mänskliga tillvaron:

Dock vet människan mer eller mindre klart att det förlorade paradiset aldrig kan återvinnas; att hon är dömd att leva i ovisshet och bland faror; att hon måste lita till sin egen förmåga och att hon kan uppnå ett visst mått av styrka och oräddhet bara om hon kan utveckla sina krafter till det yttersta. Så slits hon mellan två olika böjelser sedan den dag hon föddes: att nå fram till ljuset och att återvända till moderlivet; att söka äventyret och att söka tryggheten; att ta risken att vara självständig och att söka skydd och bli beroende av någon annan.

Det är just med utgångspunkt i detta existentiella psykologiska perspektiv på människan som Fromm formulerar sin samhällskritik. Den mänskliga

naturens essens är ett kriterium för att bedöma en viss samhällsordnings hälsa, betonade han. Mental hälsa kan inte reduceras till en fråga om individens anpassning till samhället, utan bör förstås ”i termer av samhällets anpassning till människans behov”. Frågan blir då i vilken utsträckning en viss socioekonomisk ordning möjliggör den produktiva orienteringen, inte bara ”frihet från” förtryck och underordning, utan också ”frihet till” – upplysningens stora orealiserade löfte om människans fria utveckling i skapande verksamhet.

Det är en fråga vi har anledning att ställa oss igen när vår civilisation hotas av undergång i vår egen livstid, under trycket av ett destruktivt relaterande till världen. En radikal civilisationskritik behöver utgå från en radikal människosyn, i ordets egentliga bemärkelse, en som går till rötterna och frågar sig vad för slags varelser vi är.

Kontakt:

Tor Wennerberg,
organisationspsykolog
E-post: [tor.wennerberg@
indea.se](mailto:tor.wennerberg@indea.se).